

RIPP ZOLTÁN

MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK A FORRÁSKIADÁSBAN¹

A konferencia első napján elhangzott előadások és hozzászólások is aláhúzták a módszertani kérdések jelentőségét, hiszen szinte valamennyi, a megjelent forrás-publikációkat értékelő megjegyzésnek voltak fontos metodikai vonatkozásai. Bevezetőmben szeretném elkerülni a túl sok mindenről túl keveset szólás csapdáját, ezért csupán öt területet: a szerkesztés, a hitelesség, a szöveggondozás-szövegkritika, a jegyzetelés, valamint a tájékoztató apparátus *néhány* fontos problémáját kívánom felvetni. Befejezésül pedig kitérek azokra a merőben új módszertani problémákra, amelyeket a digitális technika fejlődése állít előtérbe.

Előadásomban nem szeretnék belekontárkodni az archeográfia elméleti kérdéseibe, hogy annak tételeiből jussak metodikai következtetésekre. Inkább gyakorlatias megközelítésre törekszem, mindenekelőtt saját tapasztalataimra támaszkodva, amelyeket részben mint a forráskiadványok használója, illetve elsősorban mint készítője az elmúlt években szerezhettem. Ebből persze az is következik, hogy elsősorban az 1945 utáni történeti források publikációinak tapasztalataira hagyatkozom, de talán joggal utalok a konferencia korábbi előadásaira, amikor azt állítom, hogy a XX. század különböző korszakainak forráskiadási problémái alapvetően nem különböznek egymástól, legfeljebb az 1945 utáni időszak dokumentumainak kiadásai még élesebben exponálják némelyiküket. Talán erre az időszakra vonatkozóan akadt a legtöbb olyan kiadvány, amely hozzájárult a módszertani normák fellazulásához, a szabályok relativizálódásához. Ugyanakkor megkockáztatható az állítás, hogy születtek kimagasló, normateremtő színvonalú munkák is.

Szerencsés helyzetben vagyok, amennyiben négy, egymástól meglehetősen különböző forráskiadvány-típus munkálataiban vehettem részt, így közvetlenül ismerhettem meg a velük kapcsolatos gondokat. Volt közöttük két hagyományos és két meglehetősen speciális forráskiadvány. „Klasszikus”, egyetlen *jól definiálható forráscsoport teljes kiadására* irányuló munka volt az MSZMP ideiglenes vezető testületei jegyzőkönyveinek publikálása. Tradicionálisnak tekinthető, bár ugyan-

¹ Bevezető előadás a „Történeti források a XX. századról” címmel a Politikatörténeti Intézetben rendezett konferencián „A forráskiadás módszertani problémái” c. panelhez, 2000. december 15-én.

csak sok problémát vet fel az a források jellegét és származási helyét tekintve is *vegyes tematikus gyűjtemény*, amely a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956 és 1959 közötti történetét tárja fel, különböző eredetű levéltári, kisebb részben pedig sajtóban megjelent dokumentumok révén. Speciális szöveggondozási-szövegkritikai módszertani problémákat felvető munka volt az, amelyet az MDP vezető szerveinek kalandos sorsú 1956 októberi — jelentős részben gyorsírásban, töredezetten fennmaradt — jegyzőkönyveinek publikálásáért folytattunk. A másik egészen különleges módszertani feladatot jelentő munka annak a nagyrészt *video- és hangfelvételekről rekonstruált* forráscsoportnak a közreadása volt, amely az 1989-es kerekasztal-tárgyalások dokumentumait gyűjtötte össze egy nyolcrészes sorozat kötetibe.² Ez utóbbi forráskiadvány egészen sajátos — és különös figyelmet érdemlő — metodikai problémáit nemrégiben összefoglaltam egy írásban, ez felment alól, hogy a benne foglaltakat megismételjem, meglegszem néhány utalással.³

1. Szerkesztési problémák

a) Az egyes *levéltári forráscsoportok teljes közlése* szerkesztési szempontból látzólag egyszerű, valójában azonban nem mindig könnyű eldönteni, miként értelmezhető a teljesség. Vegyük példaként a testületek jegyzőkönyveit. Nyilván nem egyedi tapasztalat — ami az MSZMP vezető szervei iratainak közreadása során is kiderült —, hogy nem feltétlenül magától értetődő, mikor beszélhetünk egy dokumentum teljes közléséről. Egy-egy jegyzőkönyvhöz kapcsolódó iratok, (előterjesztések, tájékoztatók, határozatok stb.) olyannyira szerves elemei lehetnek a fődokumentumnak, hogy az nélkülük értelmezhetetlen. Ezek kiadása tekintetében nem alakult ki egységes gyakorlat, ami nem is csoda, hiszen nagyon különböző jellegű és főleg terjedelmű kapcsolódó forrásokról lehet szó. Amikor a Magyar Országos Levéltár megkezdte az MSZMP KB jegyzőkönyveinek publikálását, kézenfekvő volt a megoldás, hogy a kapcsolódó iratokat mellékletként közöljék. Az

2 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I–V. köt. Sorozatszerkesztő: Balogh Sándor. Intra Rt. – Napvilág Kiadó. Bp., 1993–2000.

Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok. 1–2. köt. Szerk. Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Bp., 1995–1997.

Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28. Szerk.: Horváth Julianna, Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó, Bp., 1997.

3 Ripp Zoltán: „Rendszerváltó forráskiadás”. Egy dokumentumkötet-sorozattal módszertani tanulságai. In: Múltunk, 2000. 3. sz. 142–164. p.

intéző bizottsági, politikai bizottsági, titkársági jegyzőkönyvek esetében azonban ez gyakorlatilag megoldhatatlan szerkesztési és főleg terjedelmi gondokat okozott volna, csak a jegyzetekben való (többnyire részleges) közlés, még gyakrabban csupán tartalomismertetés jöhetett szóba. Túl azon, hogy a forrásközlő felelőssége a szelektálás, a tartalomtömörítés és az interpretáció, további módszertani problémák is felmerülnek. A szerkesztés szempontjából csak egyet emelek ki: igen fontos, esetenként alapvető információkat hordozó dokumentumok vagy dokumentumrészletek „rejtőzködhetnek” a jegyzetek között, amelyekre a tartalomjegyzék vagy a kiadvány tájékoztató apparátusának más eleme nem is utal.

b) *A különböző forrástípusok együttes közlésének* módszertani problémái közül elsőként a dokumentumok egyenrangúságának kérdését említeném. Többnyire a *tematikus válogatások* vetik fel ezt problémát, és a legtöbb rossz példa a manipulációkra éppen ebben a kiadványtípusban volt tapasztalható. Már csak azért is, mert a tematikus válogatások óhatatlanul felvetik a részleges közlés szükségességét vagy kényszerét.⁴ Természetes követelmény az ilyen válogatásokban, hogy a legfontosabb források (vagy azok jól definiáltan elkülöníthető elemei) csonkítatlanul jelenjenek meg, de nem kevésbé fontos, hogy a releváns információk ne maradjanak rejtve pusztán azért, mert azokat a levéltári iratoknál „alacsonyabb rendűnek” ítélt dokumentumtípus hordozza. A szerkesztés során gondot okozhat a megfelelő arányok, az egészséges egyensúly megtalálása a különböző forrástípusok között, hiszen a dokumentumok információértéke esetenként nem illeszkedik az előzetes elképzelésekhez. Lehet a kiegészítő jellegűnek ítélt dokumentumokat jegyzet vagy kommentár formájában is bemutatni, de bizonyos mennyiség felett célszerűbb vállalni a dokumentumközlés vegyes jellegét. Úgy vélem, e nem klasszikus forráskiadványok hasznosságát elsősorban a releváns információk összegyűjtése teremti meg. A publikált források újraközlése egy gyűjteményben gyakran pusztán arra szolgál, hogy pótolja vagy kiegészítse a levéltári iratok információhiányát, kitöltse a történetben mutatkozó réseket, noha előfordul, hogy a publikált források a fontosabbak. A másik véglet a tematikus „retrospektív sajtószemle” készítése. Ritkán, jól körülhatárolt és különösen fontos témában lehet indokolt, akkor is csupán nehezen hozzáférhető dokumentumok esetében, különben elégendő volna bibliográfia készítése.

4 A különböző forrástípusokat magában foglaló vegyes gyűjtemények hajlamosítják leginkább a szerkesztőt arra, hogy a dokumentumok részleges közlésére fanyalodjék, s jellemzően minél több az ily módon közölt irat, annál gyakrabban marad el a gondos informálás a kihagyott részek jellegéről, tartalmáról.

c) A szerkesztés dilemmáját jelentheti ha a forrásközlés *korlátozottan ismert vagy hozzáférhető dokumentumokra irányul*. A konferencia korábbi felszólalásai is alátámasztják a kérdés jogosultságát: módszertanilag mennyire korrekt, ha a létező források teljességének ismerete nélkül készül forráskiadvány? Elsősorban az alapvetően fontos szovjet dokumentumok közreadása kapcsán vethető fel a kérdés, noha az aligha vonható kétségbe, hogy a kutatás szempontjából nélkülözhetetlen és sürgető volt azoknak a forráskiadványoknak a megjelentetése, amelyek a különböző úton-módon hozzáférhetővé vált iratokat publikálták.⁵

Azóta is „hullámokban” érkeznek dokumentumok, s a hozzáférési lehetőségek fokozatos bővülése kétségkívül felvet módszertani problémákat. A kiadások koordinálása nem elsősorban metodikai megfontolásokat igényel, annál inkább annak a követelménynek a megfogalmazása, hogy a tartalmilag összetartozó források feltárása metodikailag lehetőleg egymáshoz illeszkedő legyen — beleértve a fordítások terminológiai egységét, a szerkesztés és jegyzetelés szempontjait, a kiegészítő apparátust. Nyilvánvalóan csak a módszertanilag legigényesebb kiadványok szolgálhatnak mérceként a továbbiakhoz, amilyen színvonalat A Jelcin-dosszié vagy a Döntés a Kremlben c. kötetek képviselnek.⁶

Természetesen nem csupán a szovjet dokumentumoknál jelenik meg a korlátozott hozzáférés gondja. Súlyos dilemmát jelentett pl. a magyar—jugoszláv kapcsolatokat dokumentáló kötetek szerkesztése során is a külföldi források elérhetőségének hiánya. Végül annak tudatában is közreadtuk a köteteket, hogy arányaiban nagyon kevés és esetleges volt a rendelkezésre álló eredeti jugoszláv levéltári irat. Úgy látszott, érdemes megjelentetni a forrásokat, mert a gyűjtemény ebben a formában is segít feltárni a folyamat minden lényeges elemét.

Összefoglalóan azt tudom tehát mondani: az ilyen bizonytalan forrásbázisú gyűjtemények összeállításának és szerkesztésének (valamint megítélésének) elsődleges szempontja a hasznosság, a tudományos kutatómunka segítése lehet. Természetesen a módszertani normák korrekt betartásával a munka során szem előtt kell tartani és a kiadványban jelezni is kell a forráshiányos helyzetből fakadó bizonytalanságokat.

5 Éppen az azonos tematikájú két kötet, A „Jelcin-dosszié” és a Hiányzó lapok... c. kötetek csaknem egyidejű megjelenése mutatta, hogy milyen bizonytalan a forrásokhoz való hozzáférés. — A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Századvég — 1956-os Intézet, Bp., 1993.; Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárásból. Szerk.: Vjacseszlav Szerceda, Alekszandr Sztikalin. Móra, Bp., 1993.

6 Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szerceda, Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 1996.

d) Apróságnak tűnhet, mégis fontosnak tartom megemlíteni a *szerkesztett címek* kérdéskörét. (Különösen ha már szóba került A „Jelcin-dosszié” és a Hiányzó lapok... párhuzamossága, amely kötetek módszertanilag ebből a szempontból is jelentősen eltérnek egymástól.) A forrásközlési szabályok meglehetősen egyértelműen rögzítik, hogy milyen elemeket kellene a szerkesztett címeknek tartalmazniuk — sorszám, szerző, kibocsátó szerv, címzett, forrástípus, keltezés —, ennek ellenére gyakori a hiányos vagy a következetlen címadás. Megbocsátható az engedés a zsurnalizmus csábításának, ha a cím emellett tartalmazza a nélkülözhetetlen elemeket, a kettő együtt azonban ritkaság.

Külön felhívnom a figyelmet a dátumok elhagyásának hibájára, mivel ez esetenként jelentősen megnehezítheti a sok forrást tartalmazó kiadványok használatát. Volt rá példa, hogy olyan, egyébként igen színvonalas dokumentumkötetben is elmaradt a címek dátummal való ellátása, amely sokéves periódust fogott át, szerkezete a tematikus tagoláson belül volt csak — ott sem tisztán — kronologikus, ráadásul igen nagy számú iratot foglalt magába. Miután ilyenkor a dátum értelemszerűen a tartalomjegyzékből is kimarad, a forráskiadvány használói fölösleges nehézségnek vannak kitéve.⁷

2. A hitelesség

E témakörön belül a *formai hitelességről* szeretnék röviden szólni, amely természetesen elválaszthatatlan a tartalmi pontosság kérdésétől, emellett szorosan kapcsolódik az iratminősítéshez, az irattani meghatározáshoz. Miután a konferencián már eddig is sok módszertani kritika érte az Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez c. sorozatot, ezért felmentve érzem magam a bíráló megjegyzések megisméltlése alól. Csupán megerősíteni tudom azt a véleményt, hogy a *faksimile* formájú iratközlés milyen módszertani képtelenségekhez vezet. Kétségtől elvonható bizalmatlanság a forrásközlések hitelességével kapcsolatban, levéltárosok a megmondható, milyen gyakori a publikáltak hitelességének kontrollálása, összevetése az eredeti iratokkal. A faksimile iratközlést elvileg indokolhatja egyes iratok közlésével kapcsolatban a teljes hitelesség igénye, általában azonban a lustaság és szakszerűtlenség jele, a szövegkritika és szöveg gondozás munkájának megtakarí-

7 Felhozható példaként az egyébként igen színvonalas dokumentumválogatás: Zárt, bizalmas számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963. Szerk.: Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit. Osiris, Bp., 1999.

tását szolgálja. Ha az iratminősítés és szövegkritikai jegyzetek nem elegendőek valamely különös formai jegyeket hordozó dokumentum leírásához, akkor illusztráció gyanánt hasznos lehet az eredeti forma bemutatása (ennek új technikai lehetőségeire később kitérek).

Korrekt irattani leírások, szövegkritikai jegyzetek és szükség esetén kommentárok révén megválaszolhatók a hitelességgel kapcsolatos felmerülő kétségek. Tény azonban, hogy *terminológiai rendtelenség* uralkodik. A legendákban található irattani meghatározások sokfélesége a fogalmi tisztázatlanságra utal. Nemigen lehet felfedezni egységre törekvést az iratok sajátosságainak ismertetésében, sőt gyakori ezeknek a nagyvonalú kezelése vagy mellőzése. Ritkaság számba megy a kommentároknak az a fajtája, amelynek célja az irat egészéről adott tájékoztatás. Bizonytalanság tapasztalható az irat hitelesítésével vagy annak hiányával kapcsolatos minősítésekben is, gyakorta hiányzik az erre vonatkozó utalás a legendában. Zavar van az eredetiség értelmezésével, a másolatok és másodlatok elhatárolásával, ráadásul a fénymásolatban kapott iratok eredeti jellegének megállapítására sem mindig fordítanak elég gondot. Sok gondot okoz a formai hitelesítés pontos és használható *definiálásának* hiánya. Nem egységes a saját kezű aláírások, szignók jelzésének módja, az sem egyértelmű, hogy ezeket magában a dokumentumszövegben vagy a legendában (vagy mindkét helyen) jelezzük. Ugyancsak megoldatlan a pecsétek, fejlécek és hasonló iratjellemzők ismertetésének egységes módja.

Úgy tűnik, nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a *szövegű* forrásközlés nem a betű szerinti pontosságot jelenti. Nyersen szólva: nem azt kell dokumentálnunk, hogy egy gépipírónő, rosszabb esetben egy politikus mennyire állt hadilábon a grammatika, a magyar helyesírás szabályaival, hanem az érvényes helyesírási szabályok szerint kell a szöveget teljes pontossággal közreadni. Kétségtelen, hogy a helyesírási szabályok gyakori változása, illetve az ennek nyomán bekövetkezett elbizonytalanodás is oka lehet, hogy egyes forrásközlők indokolatlanul is ragaszkodnak az egykorú — és gyakran már akkor is hibás — leírási módhoz. Különösen zavaró ez, ha a *tulajdonnevek* téves leírásának átvételével jár. Ilyen esetben mindig a korrekt formát kellene alkalmazni a dokumentum főszövegében, s *szövegkritikai* jegyzetet alkalmazni mindazon esetekben, ha funkciója van a tévesztés, a helytelen írásmód közlésének.

A tartalmi hitelesség kérdésének problémái legvilágosabban a *különleges esetek* révén vehetők fel, ám ezek átvezetnek a hitelességgel szorosan összefüggő szöveggondozás kérdésköréhez.

3. A szöveggondozás-szövegkritika speciális problémái

Ezen téren nehéz igazán újat mondani, legalábbis a szokványos forrásközlésekkel kapcsolatban, hiszen megvannak a szövegkritika jól bejáratott szabályai, csak rigorozusan be kellene tartani őket. Ismeretes, hogy mit kell tenni a szövegváltozatok, a betoldások és javítások, a szöveghiányok és kihagyások, az értelmezést kívánó hibák, elírások és a formai különösségek esetében, hogy mikor kell *szövegkritikai jegyzeteket* alkalmazni. Ezért a bevezetőben már említett, speciális szöveggondozási problémákat felvető kiadványok kapcsán szeretnék felvetni egy-egy problémát.

a) A jelenkor-történeti forráskiadványok többségében a szerkesztők a dokumentumok szövegkritikai jegyzeteit többnyire *a magyarázó jegyzetek között*, azoktól el nem különítve közlik. Általában nem is indokolt más megoldás, különösen ha lábjegyzetként, nem pedig szövegvégi jegyzetként szerepelnek. Érdemes azonban határozottabb megkülönböztetést alkalmazni, ha a dokumentumok pontos értelmezése megkívánja a *folyamatos és elkülönített szövegkritikai reflexiót*. Ilyen esetben nem csupán a magyarázó és szövegkritikai jegyzetek eltérő formájú számozása (arab, ill. római számok vagy betűjelek) lehet célszerű. Az MDP 1956 októberi jegyzőkönyveinek közreadása során, amely különösen sok szövegkritikai megjegyzést követelt meg, az elég terjedelmes magyarázó jegyzeteket az egyes dokumentumok szövegeinek végén, a szövegkritikai jegyzeteket viszont a lap alján közöltük. Ez áttekinthető, a használó által jól követhető megoldást kínál a hasonló esetekben.

Az említett forráskiadványban foglalt iratok formai különlegessége és sorsának extrémítása aláhúzza az *alapos szövegkritikai munka nélkülözhetetlenségét*.⁸ Mint az talán ismert, a gyorsírásban, illetve gyorsírásban és emellett különböző időszakból származó gépiratos változatokban is fennmaradt iratok új szövegkritikai feldolgozása jelentette a forrásközlés alapját. Ez az új feldolgozás pedig nemcsak korábban ismeretlen iratokat tett hozzáférhetővé, hanem lehetővé tette a 1989-ben részlegesen már közreadott (igaz, szövegkritika és jegyzetek nélkül közreadott) iratok *újraértelmezését*, illetve *helyes értelmezését*. Elegendő futólag összevetni a két kiadást a különbségek megállapítására. A szövegkritikai munka a különböző fennmaradt szövegváltozatok és a lehetséges olvasatok bemutatásával óvatosságra inti a kutatót. Óvja az elhamarkodott ítéletalkotástól, és még inkább attól, hogy bi-

⁸ Lásd ehhez Horváth Julianna bevezetését: Ötvenhat októbere és a hatalom. id. kiadás 9–28. p.

zonytalan jelentésű — esetleg tévesen közölt — szövegrészek alapján hajánál fogva előrangtatott teóriákat gyártson.

b) Módszertani problémák sokaságát vetette fel az a munka, amelyben *hangdokumentumok írásos formájának hiteles szöveges kiadására* vállalkoztunk, az erről írt módszertani tanulmány megállapításait ezúttal nincs módon rekapitulálni. Csupán szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy ez a jövőt tekintve milyen alapvető módszertani probléma. Talán elég jelezni, hogy olyan meghatározó testületek, mint az MSZMP KB Politikai Bizottsága vagy egy időben a kormány üléseiről is csupán hangdokumentumok állnak rendelkezésre szó szerinti jegyzőkönyv gyanánt.

Arra szeretném tehát felhívni a figyelmet, hogy a szöveggondozás ilyen források esetében különleges módszereket megkövetelő *rekonstrukciós munka*, valójában egyenértékű *a forráskiadás alapját jelentő dokumentum eredeti, hiteles írott formájának létrehozásával*. Már csak azért is érdemes különös gondot fordítani az ilyen típusú források kezelésmódjára, mert tapasztalataim szerint a levéltárakban vagy azok számára készülő nyers gépelt leiratok tartalmi hitelessége erősen kétséges. Inkább erősebben fogalmazok: *kétségtelenül* nem áll fenn hitelességük, még ha formális ellenőrzésen át is esnek.

A rövidség kedvéért nem ismertetem az alkalmazott és idézett tanulmányomban ismertett módszertani megoldásokat, csupán javasolom, hogy ezeket a hasonló források szöveggondozó munkája során próbálják *módszertani normaként* alkalmazni. Sajnos nem tudok senkit biztatni azzal, hogy könnyű feladatra vállalkozna. Különösen a hang- és videofelvételeket kezelő levéltárosok figyelmét szeretném felhívni arra, hogy milyen gondokat okoz pusztán az is, ha valóban hiteles formában kívánják egyáltalán *hozzáférhetővé* tenni e források tartalmát. A probléma tehát nem csupán a forráskiadás, hanem tágabban a levéltári kutatás kérdését is érinti.

4. A jegyzetelésről

A forráskiadványok értékét döntően meghatározzák a tartalmi jegyzetek, ám nem állítható, hogy ezen a téren módszertani konszenzus uralkodna, annak ellenére sem, hogy látszólag magától értetődő, milyen követelményeket lehet támasztani a magyarázó jegyzetek alkalmazása iránt. Számos forráskiadvány megengedhetetlen „nagyvonalúságot” tanúsít, előfordul, hogy mellőzik, vagy „minimálprogram” alapján alkalmazzák a tartalmi jegyzeteket. Ezzel szemben magam a „*maximalista*” megoldás mellett szeretnék érvelni — miközben sietve leszögezem, hogy ez

nem azonos a fárasztó és zavaró „agyonjegyzeteléssel”. (A maximalista jegyzetelés persze a hibalehetőségeket is megsokszorozza, érthető tehát az ódzkodás tőle.)

Valójában egyszerű meghatározni, mit is jelent a valóban fontos források közreadása során igényelt maximalizmus. Azt jelenti: mindenütt meg kell kísérelni releváns jegyzetet adni, ahol a potenciális felhasználó megkívánja, ahol a további informálódásra szüksége lehet, ha úgy tetszik, meg kell tenni a továbbkutatáshoz szükséges első lépéseket. Ezért a jegyzetelés során a potenciális felhasználó szemével érdemes olvasni a forrást, ami általában nem megoldhatatlan feladat, hiszen a források jellegéből és tartalmából kikövetkeztethető, önkényesség nélkül eldönthető, milyen szempontok alapján lehet elválasztani a jegyzetelés igénylő lényeges és az irreleváns szövegelemeket.

Kikerülhetetlen a dilemma, hogy a szöveg maradandóságával szemben a jegyzetek azonnal ki vannak téve az *avulásnak*. Alapkövetelményként annyit lehet leszögezni, hogy téves, bizonytalan bázisú információ lehetőleg ne kerüljön a jegyzetekbe, a felmerülő kétségek legyenek feltüntetve. Általában kevesebb gond van a közölt irathoz *kapcsolódó levéltári és publikált források* tájékoztató jellegű feltárásával, az ezekre utaló tárgyi tájékoztató jegyzetekkel. Kényes kérdés viszont a *szakirodalmi utalások* ügye, hiszen a hivatkozott irodalom megbízhatóságáról a forrásközlőnek kell ítéletet alkotnia, nem háríthatja minden további nélkül a szerzőre a felelősséget az információk hitelességéért, valamelyest meg kell győződnie az adott feldolgozás megbízhatóságáról. A szekunder irodalomra hivatkozás során célszerű a szolid tényközlés és a történelmi értékelés elválasztása, a forrásközlő felelőssége is, hogy lehetőleg az óhatatlanul avulásnak kitett munkák szilárd ténybázisára utaljon. A fő szempont tehát az lehet: milyen a feldolgozás megbízhatósága az eredeti forrásbázis használatát tekintve.

A megalkuvás nélküli, maximalista szándékú jegyzetelés csapdát is rejt, amikor egy-egy jegyzetelési ponton áthidalhatatlan nehézségbe ütközik a forrásközlő. Ilyenkor szoktak megszületni a problémát kikerülő *kvázi-jegyzetek* vagy „áljegyzetek”. A forráshelyek tematikájának mélyebb ismerői, illetve az azok után érdeklődők, sőt a rutinos forrásközlők is csalhatatlanul felismerik ezeket a kikerülő megoldásokat. Módszertanilag nem kárhoztatható a felmerülő kérdéseket pontosan meg nem válaszoló félmegoldás, ha az ismert, de csak érintőlegesen kapcsolódó információkra utal, ám a jegyzet nem próbálja a korrekt és kimerítő válasz benyomását kelteni. Alapos forrás- és szakirodalom-ismeret esetén nem okozhat presztizsesvesztést a nem-tudás bevallása.

A maximalista jegyzetelési elv alapvető követelményének tartom — sok forráskiadvány negatív példájára is utalva — a *kereszthivatkozások hiánytalan alkalmazását*. Módszertani alapelvként lehetne megfogalmazni, hogy az egy forráskiadás

ványban közölt dokumentumok releváns információi közötti összefüggéseket fel kell tární és folyamatosan jelezni kell. Különösen a terjedelmes forráskiadások esetében a dokumentumok felhasználóitól (hiszen többféle indítatásból vehetik kézbe a kiadványt) nem várható el a teljes anyag fejben tartása. Elvárható azonban a forrásközlőtől, hogy e téren alapos legyen, hiszen itt nem lehet hivatkozási alapja az információhiány.

5. A forráskiadványok apparátusának problémái

A hazai forráskiadványok jelentős részének nem erőssége az apparátus bősége. Nem nehéz felmérni, hogy egy adott forráskiadványhoz miből állna az ideális tájékoztató apparátus, ám a részletes tartalomjegyzék mellett meg szoktak elégedni a névmutatóval és a rövidítésjegyzékkel. (Sőt akad ezt is mellőző kiadvány.)⁹ Nincsenek világos normák, megfogalmazott szakmai elvárások az egyes forráskiadvány-típusok felszerelésére, mutatóira és mellékelteire vonatkozóan.

a) *A névmutatók és életrajzi tájékoztatók* az apparátus leggyakoribb megjelenési formái, ennek nélkülözhetetlenségét könnyű belátni. Kisebb terjedelmű forrásközlésekben nem okoz gondot, ha az életrajzi tájékoztatók a jegyzetekben, az első névelőforduláznál található meg, dokumentumkötetekben azonban módszertanilag nem a legszerencsésebb megoldás. Többféle módszertani példa található az életrajzi adatok közlésének igényes megoldására.

Az *annotált névmutató* közülük az egyik, amely ideális tájékoztatósi forma, esetenként azonban aránytalanul nagy munkát feltételez a haszonhoz képest, illetve szinte megoldhatatlan felderítési problémákat vet fel. Az előforduló nevek „fontosságá” szerinti szelektív annotálás éppen ennek a tájékoztatósi formának a nagy előnyét, a teljességre törekvést adja fel. A fontosabb személyek életrajzát magában foglaló tájékoztató egyre gyakrabban része az apparátusnak, de az annotált névmutató fő erényét nem pótolja, nevezetesen hogy a kevésbé vagy egyáltalán nem ismert szereplőkről is tájékoztatást ad, akiknek adataihoz alig lehet hozzáférni.

b) Az apparátusnak ritkán része *archontológiai* melléklet, noha olyan forráskiadványok esetében amelyek intézmények, testületek dokumentumait tartalmaz-

9 A hiányosságokat tekintve módszertani nonszenszként kell megemlíteni (nem csupán ebből a szempontból) az MSZMP reformköröcinek történetét bemutató forráskiadványt: Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989. Válogatott dokumentumok. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ágh Attila, Géczy József, Sipos József. Bp., 1999.

zák, illetve ezek tevékenységét tárják fel, indokolt lenne alapvető módszertani normává minősíteni elkészítésüket. Indokoltsága aligha szorul magyarázatra.

c) A forráskiadványok apparátusa az indokoltnál sokkal ritkábban tartalmaz *tárgymutatót*. Kétségtelen, hogy a legtöbb esetben egy *napirendi jegyzék* vagy akár a részletes *témafeltáró tartalomjegyzék* is pótolhatja valamelyest a tárgymutatót. Viszonylag szűk, könnyen átlátható tematikájú források közreadása esetén sem feltétlenül indokolt elkészíteni. Ezzel szemben nagyon is indokolt volna a *szerteágazó tematikájú vagy nagy terjedelmű és nehezen áttekinthető* dokumentumok közlését kiegészíteni tárgymutatóval, hiszen ennek hiányában rendkívül értékes gyűjtemények is csak igen körülményesen használhatók egyedi, speciális tematikus tájékoztatói igény esetében.

Végezetül megjegyzendő, hogy a számítógépes technika igen jelentős segítséget nyújthat az apparátus elkészítéséhez, ha már a forráskiadvány tervezésének fázisában meg van határozva, milyen apparátus készül a munkához, mivel a szerkesztés és jegyzetelés fázisában elvégezhető a mutatózás munkálatainak jelentős része.

6. Az új technikai lehetőségek módszertani összefüggései

A forráskiadások közvetlenül napirenden lévő kérdése a digitális technikai lehetőségek kihasználása.¹⁰ A kevés létező tapasztalat és a lehetőségek áttekintése különösen fontos az ilyen jellegű munkálatok kezdeti stádiumában, amikor a módszertani megoldások és általuk a normák kialakulnak. Sok fölösleges kitérő megtakarítható a tapasztalatok összegyűjtésén, a lehetőségek felmérésén alapuló átgondolt tervezéssel. (Óvakodnék azonban minden illúziókeltéstől, amely az ilyen jellegű kiadványok elkészítésénél a munka mennyiségének csökkenésére vonatkozik.)

Nem kétséges, hogy különleges lehetőségeket rejt a XX. századi történelem forrásainak feltárására, s nemcsak a tudományos kutatásban, hanem pl. az oktatásban való felhasználására egy olyan kiadvány, amely az írott források mellett *az álló- és mozgóképek, valamint a hangzó dokumentumokat* egyidejűleg, egymással összekapcsolva mutatja meg. Az új technika, a CD-ROM mellett a DVD elterjedése, majd a még be sem látható fejlődés egyre kevésbé szab terjedelmi korlátokat, a komplex

¹⁰ Ebben a kérdésben is támaszkodom azokra a tapasztalatokra, amelyek az 1989-es kerekasztal-tárgyalások forrásainak kiadása során halmazódtak fel, a dokumentumkötet-sorozat forrásanyaga ugyanis — némi bővítéssel — CD-ROM formában is megjelent az Új Mandátum Kiadó gondozásában 2000-ben.

multimédiás forráskiadások elkészítésének módja nem a jövő, hanem a jelen problémája.

A digitális technika lehetőségei révén az információk közötti közvetlen és gyors kapcsolatteremtésnek új módozatai nyílnak meg, a felhasználói igények kielégítését gazdagabb struktúrával lehet megkísérelni. Ennek érdekében legalább minimális módszertani konszenzus kialakulására volna szükség, továbbá arra is, hogy az új típusú forrásközlési formákra vonatkozóan is kidolgozza a szakma a metodikai normákat, közreadási szabályokat.

Előadásom záró részében arra vállalkozom, hogy különösebb logikai rendbe szedés nélkül, felsorolásszerűen megemlítem az új technika adta lehetőségeket, amelyek *módszertani következményekkel* is járnak:

a) A terjedelmi korlátok feloldásával lehetőség nyílik arra, hogy a hagyományos kötetformátumhoz mellékelve CD-n a fődokumentumokhoz *kapcsolódó források* is hiánytalanul megjelenjenek. Ezáltal a teljességi igény és az anyagi lehetőségek közötti ellentmondás jórészt feloldható anélkül, hogy a felhasználók döntő többsége számára szolgáló törzsszanyag hagyományos formájú hozzáférhetősége csorbát szenvedne.

b) A szövegkritikai jegyzetekhez *hasonmás formában* az eredeti dokumentum hivatkozott része csatolható és azonnal behívható. Teljes dokumentumok párhuzamos hasonmás közlésének sincs akadálya, ezzel az abszolút formai hitelesség iránti különleges igények is kielégíthetők.

c) Közvetlen átjárás biztosítható a dokumentumok és a *kapcsolódó kép- vagy hanganyag* között, mégpedig tetszőleges számú kapcsolódási helyről.

d) Lehetőség van a *feldolgozás és szerkesztés többszemponúságára*. Ennek megfelelően többvariációs tartalomjegyzék-lehetőségek adhatók meg, és ezekből biztosítható az egyes források közvetlen hozzáférése. Azonnali egyenrangú elérhetőség mellett egyidejűleg lehet kronologikus, tematikus, területi, intézményi, személyi vagy bármilyen egyéb opciót felkínálni.

e) A jegyzetek *kereszthivatkozásai* között a mozgás pillanatok alatt megoldható, a hivatkozott pontok azonnali direkt összekapcsolásával. A mellékletekként közölt dokumentumok vagy segédletek elérése ugyancsak biztosítható minden egyes hivatkozási pontról.

f) A tárgymutató funkcióját betöltő többféle keresőrendszer alkalmazható, akár egyidejűleg is. Lehet szabad tárgyszavas keresőrendszert alkalmazni a szövegben előforduló kifejezésekre, de mert ez releváns információk elveszésével járhat, mellette célszerű lehet előzetesen elkészített tezaurusz alapján kötött tárgyszavas mutatózást és visszakereső rendszert is használni. Tetszőlegesen lehet kronologikus,

lokális vagy más elkülönítő szempontot alkalmazni a tárgyi visszakeresésen belül vagy akár a mellett.

g) Kronológia-melléklet alkalmazása esetén innen is közvetlen kapcsolat teremthető a releváns forrással, illetve az eseményhez kapcsolódó valamennyi egyéb adattal, formájától függetlenül.

h) A névmutató-funkció automatikus visszakereséssel működtethető, a bevitt életrajzi adatok azonnal behívhatók a névelőfordulás bármely helyéről.

i) Idegen nyelvről fordított források közlése mellett biztosítható a dokumentum közreadása az eredeti nyelven is, ha a tárgyi visszakeresés lehetőségétől eltekin-tünk, akár faksimile formában.

Ennyiből is látható, hogy a lehetőségek szinte kimeríthetetlenek. Korántsem gondolom, hogy a hagyományos könyvformátumú forráskiadásoknak befellegzett volna, ám abban biztos vagyok, hogy egyre inkább követelménnyé válik a jelentősebb kiadványokat párhuzamosan CD-ROM-on is megjelentetni, mégpedig lehetőleg bővített változatban és kihasználva a technika nyújtotta többlet lehetőségeket.

